

УДК 504.062

ПЕСЧАНСЬКА І.М., Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили,
м. Миколаїв, Україна

Песчанська Ірина Миколаївна - к.е.н., доцент кафедри економіки підприємства Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили

Еволюція відносин людини та природи: проблеми та стратегія розвитку

У статті розглянуто еволюцію відносин людини та природи, обґрунтовано нову парадигму розвитку природокористування – перехід від ресурсозатратного, антиекологічного господарювання до постіндустріального, тобто ресурсозберігаючого, екологічно безпечного розвитку суспільства.

The article deals with the evolution of person-nature relationships and defines the new paradigm of nature usage. The author claims the need to transfer the society from resource using antiecological activity to postindustrial activity which leads to resource saving, ecologically safe development of the country.

Вступ. Вирішення комплексу стратегічних і тактичних завдань подолання екологічної небезпеки в країні зумовлює необхідність теоретичного обґрунтування стану і перспективи розвитку галузі природокористування на засадах безпосереднього коригування процесу антропоцентризму з його крайньою позицією егоцентризму до екоцентризму. Це дуже важлива методологічна позиція, яка дозволить визначити основні закономірностей розвитку природокористування в інтересах раціонального використання природних ресурсів у практичній діяльності людей.

Огляд літератури. Про теоретичну та практичну значущість вказаної проблеми, необхідність її вирішення свідчать наукові праці вчених: Веденічева П., Вернадського В., Генсірука С., Горлачука В., Добряка Д., Долішного М., Дорогунцова С., Микули О., Новаковського Л., Саблука П., Синякевича І., Сохничка А., Стадницького Ю., Тихонова А., Тригобчука В., Третьяка А., Туниці Ю., Руснака П. та ін.

Разом з тим залишаються не розробленими методологічні питання цілісного підходу до обґрунтування оптимальних напрямів соціально-економічного розвитку країни, що найбільшою

мірою відповідають поєднанню економічних і екологічних цілей, і пошук найбільш ефективних шляхів їх досягнення. Важливим питанням для розв'язання цієї проблеми можна вважати дослідження умов розвитку екологічних криз, з метою подальшого формування екологічних знань щодо антикризового використання природних ресурсів, що й визначило мету статті.

Результати досліджень. Природа як першоджерело задоволення матеріальних та фізіологічних потреб людини впродовж всієї історії розвитку людства потерпає від безпосереднього або опосередкованого впливу його діяльності. Існування негативних наслідків господарської діяльності людини змушує приділити значну увагу вивченню еволюції відносин людини й природи з метою врахування їх в розробці стратегії розвитку природокористування.

Дослідження історичних відносин “людина – природа” дозволяє визначити декілька етапів змін природи людиною, які завершаються ознаками екологічної кризи.

І етап змін починає свій відлік з давнього кам'яного віку, або епохи палеоліту (2 млн. – 12 тис. років тому) до середнього кам'яного віку – мезоліту (12-9 тис. років тому), де поведінка людини в довікллі носила характер пристосування

(вживання плодів природи, мисливство, рибальство), тобто її вплив на біосферу відбувався на рівні біологічного виду.

II етап – це період раннього неоліту (9-8 тис. років тому), під час якого почалося виготовлення знарядь праці з дерева (ножики, долото, шкребки), а це започаткувало розвиток примітивного землеробства, скотарства, примітивного будівництва та інше. При цьому вплив людської діяльності на природу майже не позначався на функціонуванні екосистем суші, а екосистем Світового океану не торкався взагалі, звідси його можна охарактеризувати як мінімальний, якщо не брати до уваги той історичний факт, що в цей період людство вдосконалювало знаряддя вбивства тварин та птахів, що стало передумовою формування першої екологічної кризи в період неоліту.

III етап змін – це пізній неоліт (7-5 тис. років тому). Саме в цей час людина вперше “нанесла удар” природі. Населення на планеті зростало, полювання дозволило доволі швидко (за кілька тисячоліть) винищити крупних рослинодних тварин, птахів – джерело харчування, а це відповідно призвело до скорочення кількості населення, що стало початком першої екологічної кризи.

IV етап (4-3 тис. років тому) – цей період пов’язаний з початком інтенсивного розвитку скотарства та землеробства. Прикладом цьому є поселення трипільців в Україні. Трипільська культура проіснувала на нашій території близько півтори тисячі років, а далі запала. Поселення були кинуті. Причина цього криється у надмірному виснаженні землі. Характерною особливістю даного часу є:

- поява міцних бронзових знарядь праці, які збільшили рівень інтенсивності землеробства;
- технологія землероба: готуючи площі земель для сільськогосподарських угідь землероби випалювали тисячі гектарів лісів;
- технологія мисливства: за допомогою вогню люди полювали на диких звірів, завдаючи шкоду природі;
- винищення лісів для організації землеробства призводило до настання посушливого клімату, наприклад в тогочасному Китаї. Засуха тривала по декілька років, поширювався голод, епідемії;
- виникнення міст, які називають першими цивілізаціями: Месопотамська в межиріччі Тігру та Євфрату, Єгипетська в долині Нілу, Арапська в долині Інду, Індійська в долині Гангу та Китайська в долинах Хуанхе та Янцзи. Існування цих міст, супроводжується постійними жорстокими війнами, які виступають вагомим чинником у формуванні екологічних криз, наприклад, квітуча Месопотамія внаслідок воєн перетворилася на пустелю. Канали та міста руйнувалися,

засипалися піском. Нащадки найдавнішої землеробської цивілізації обернулися на кочівників;

- розвиток каналізаційних систем. Великі за розміром (понад 100 тис. осіб) міста оснащалися каналізацією. Використана вода виводилася каналами за межі міст, наприклад, давньої Індії: Хараппі та Мохенджо-Даро та ін. А це ще одне свідчення початку забруднення оточуючого середовища.

Звідси зробимо висновок, що на даному етапі історичного розвитку людства з’явилися ознаки, які дозволяють стверджувати, що в цей час виникли перші регіональні екологічні кризи.

V етап еволюційних відносин людини з природою тісно пов’язаний з початком виготовлення залізних речей. Перехід до використання заліза визначив увесь майбутній розвиток людства. Люди почали інтенсивно використовуватися мінеральні та енергетичні ресурси літосфери, розпочала свій розвиток промисловість. Все це призвело до зміни складу флори і фауни, ґрунтів, мікроклімату. При цьому сила заподіяної шкоди та об’єм негативних наслідків по всій території були різними, але можна стверджувати про виникнення перших локальних екологічних криз.

VI етап має свій початок з XV ст. і до сучасності. З зростанням людського населення їх діяльність перетворилася в могутню силу, здатну впливати на природу не лише в межах окремих районів, й континентів, але й на планеті в цілому. При цьому свого відношення до природи, її ресурсів, людина за віки не змінила, і особливо це простежується з кінця XVIII ст. і до першої половини XX ст. Це час активного розвитку філософії “підкорення природи”, яка ґрунтується на засадах:

- природа повинна бути переможена, людина повинна керувати природними процесами;
- навколишнє середовище, природні ресурси безмежні, тому, вичерпавши потрібне в одному місці, можна пересуватися й продовжувати їх споживання;
- життя людей можна зробити кращим завдяки постійному нарощуванню матеріальних достатків і прибутку завдяки природним ресурсам;
- вартість будь-якого проекту визначається економічною доцільністю, вигодою; та інше.

Звідси упевненість в невичерпності природних ресурсів призвела до хижацького їх споживання. Наприклад, видобування руди в Україні супроводжується значними втратами гірських та кольорових металів, які складають 12-15%, а так названі “планові втрати” кам’яного вугілля складають 40%, нафти – в середньому 50%, при добуванні калійних солей і слюди у відвалах залишається 80% сировини, у відвалах мідеплавильних заводів знаходиться більше 27 млн. т заліза, 335 тис. т міді, 2 млн. т цинку, в

відвалах свинцевого заводу – до 3 млн. т заліза, більше 900 тис. т цинку, 150 тис. т свинцю, 70 тис. т міді.

Із загального обсягу корисних копалин, які використовуються в системі промислового виробництва, в більшості випадків приймають форму кінцевого продукту не більше 1-2% (іноді 5%), а решта – (95-99%) – це відходи.

При цьому відбувається інтенсивне забруднення оточуючого середовища: так, сучасний металургійний завод на кожний мільйон тонн сталі викидає в повітря: пилу – 100 тис. т, вуглекислого газу – 30 тис. т, окису азоту – 3 тис. т, сірководню – 1 тис. т, а також створює 30 тис. т шламу і 800 тис. т шлаку [4].

Крім цього, за даними ЮНЕСКО, на Землі сьогодні промисловістю, енергетикою, транспортом поглинається стільки кисню, скільки б вистачило для життя більше 45 млрд. людей. Все це викликає розігрівання атмосфери, відоме під назвою парниковий ефект.

Одним із вагомих факторів сьогодення є руйнування озонового шару планети, якому сприяє сучасна промисловість, яка випускає щорічно кілька мільйонів тонн так званих фреонів.

Ці та інші “результати” впливу техногенної діяльності людини (смог, кислотні дощі та ін.) за останні сотні років створили умови розвитку глобальної екологічної кризи.

Зважаючи на це, приблизно із середини 50-х років розпочала свій розвиток постіндустріальна епоха, яку в 1973 р. зафіксовано у праці Д. Белла “Вступ у фазу постіндустріального суспільства” [2] як перехід від індустріального (ресурсозатратного, антиекологічного) до постіндустріального (ресурсозберігаючого, екологічно-безпечного) розвитку суспільства.

Важливою особливістю цього періоду є поява в 1960 роках адекватної реакції суспільної думки на негативні екологічні наслідки, яка сприяла вже до середини 1970 років досягненню деякого пом'якшення екологічної ситуації в розвинутих країнах шляхом масового застосування очисного устаткування. В 1970 роках на зміну цій тактиці поступово приходять тактика впровадження малозабруднюючих технологій. Вона дала змогу знизити потребу в дорого вартісних очисних спорудах. А у 1980 роки удосконалення технологічного рівня вже дало змогу значно поліпшити екологічну ситуацію в окремих країнах (Німеччина, США, Китай, Японія та ін.). В 1990 роках створюються передумови для нового етапу розвитку науково-технічного прогресу в галузі екологізації. Незважаючи на це, ХХ ст. продовжується поглиблення глобальної екологічної кризи, людство впритул підійшло до дозволених природою матеріально-енергетичних порогів впливу на екосистему Земля, а багато в чому навіть значно перевершила ці ліміти. За таких умов на провідні позиції виходить ресурсозбереження.

Ресурсозбереження – це прогресивний напрям використання природно-ресурсного потенціалу, що забезпечує економію природних ресурсів та зростання виробництва продукції при тій самій кількості використаної сировини, палива, основних і допоміжних матеріалів. Основні стратегічні напрями ресурсозбереження можуть бути зведені до: комплексного використання мінерально-сировинних і паливних ресурсів; впровадження ресурсозберігаючої техніки і технології; широкого використання в галузях переробної промисловості вторинної сировини; стабілізації земельного фонду, відновлення родючості землі, рекультивативі відпрацьованих кар'єрів тощо; ефективного регулювання лісокористування, підтримання продуктивності лісів, активного лісовідновлення; збереження рекреаційних ресурсів при розміщенні нових промислових об'єктів та ін.

Одним з вагомих компонентів ресурсозбереження є розвиток вторинного ресурсного потенціалу. Адже навіть за умови кризового дефіциту природних ресурсів, завдяки нераціональному господарюванню щорічно утворюється близько 600-700 млн. т відходів з номенклатурою більше ніж 50 найменувань, в структурі яких переважає видобувна, паливно-енергетична, металургійна, хімічна промисловість.

Звідси, у перспективі необхідно передбачати формування ефективного механізму вторинного ресурсоспоживання і залучення у цю сферу іноземних інвестицій. Зокрема, значного розвитку потребує вторинна металургія. Особливої уваги вимагає розширення напрямів використання макулатури, полімерної вторинної сировини, деревини; створення потужності по переробці картонної, скляної, металеві та пластикової тари і упаковки.

Важливим пріоритетом розвитку економіки країни є підвищення ефективності енергозбереження. Це пов'язано з тим, що Україна належить до енергодефіцитних країн і за рахунок власних джерел задовольняє свої потреби в паливно-енергетичних ресурсах менш ніж на 50%.

В цілому комплексний розвиток усіх напрямів ресурсозбереження дасть змогу сформувати нову ідеологію господарювання, що базується на економічному використанні наявної ресурсної бази, оптимальному співвідношенні первинних і вторинних ресурсів та маловідходному виробничому циклі.

На сучасному етапі постіндустріальна епоха в Україні внесла значні зрушення в розвиток галузі природокористування. Так, у Конституції України [1] закріплені найбільш важливі принципи і форми використання природних ресурсів, декларується ряд екологічних прав громадян, вимоги до охорони навколишнього середовища і забезпечення екологічної безпеки. Еколого-правове регулювання сформоване в Законі України “Про охорону навколишнього природного

середовища”, який передбачає мету, завдання, принципи і механізми забезпечення ефективного природокористування, охорони навколишнього середовища, забезпечення екологічної безпеки в Україні, закріплює екологічні права громадян. Прийняті законодавчі і підзаконодавчі акти: Закон України “Про екологічну експертизу” (1995); Земельний Кодекс (2001); Водний Кодекс (1995); Лісовий Кодекс (1994); закони України “Про тваринний світ” (1993); “Про охорону атмосферного повітря”(1992); “Про відходи” (1998); “Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки” (2000) та інші [3]. Зазначені законодавчі документи передбачають вихід із екологічно-кризових ситуацій шляхом проведення цілеспрямованої науково-технічної політики, кардинальної структурної перебудови економіки України на основі екологобезпечних сучасних технологій.

Перехід на засади постіндустріального розвитку ознаменувався значними зрушеннями в законодавчому регулюванні інвестиційної й інноваційної діяльності. Так, у 90-х роках і на початку ХХ ст. Верховною Радою і Кабінетом Міністрів України був прийнятий ряд законодавчих актів і нормативних документів, що утворили правову основу цілеспрямованої науково-технічної політики, стимулювання НТП, підняття престижу науки і її ролі у суспільстві. Особливе місце при цьому відводиться Закону

України “Про інноваційну діяльність” (2002), “Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні” (2003), а також закони України “Про наукову і науково-технічну діяльність”, “Про наукову та науково-технічну експертизу”, “Про інвестиційну діяльність (1991).

Еколого-інноваційно-інвестиційний напрям розвитку галузі природокористування тісно пов'язаний з переходом від політики за принципом “реагувати і виправляти” до принципу “передбачати і запобігати”.

Висновок. Отже, історичний огляд розвитку свідчить, що суспільство має ту особливість, що воно ніколи не пристосовувалось до природи, а намагалось підкорити її, виходячи зі своїх, в першу чергу, меркантильних потреб. Причому, “вдосконалюючи” середовище, людина завжди йшла на загострення суперечень в ланцюгу “природа – суспільство – виробництво”.

Це стало свідченням того, що необхідно спрямовувати зусилля на перехід від ресурсозатратного, антиекологічного господарювання до постіндустріального розвитку суспільства, який базується на впровадженні ресурсозберігаючих і екологобезпечних техніко-технологічних процесів, способів і методів раціонального управління ресурсним потенціалом, завдяки яким максимально отримуються продукти споживання та забезпечується належна якість навколишнього середовища.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України, 1996. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.
2. Bell D. The Coming of Post-Industrial Society. N. Y., “Basic Books Corp.”, 1973, 507 p.
3. Аграрное, земельное и экологическое право / Под ред. А.А. Погребного и И.И. Каракаша. – Харьков, 2000. – С. 28.
4. Садеков А.А. Механизмы эколого-экономического управления предприятием: Монография.– Донецк, ДонГУЭТ им. М. Туган-Барановского, 2002. – 311 с.